

УДК 94(477)«1917–1921»

DOI: 10.30840/2413-7065.4(73).2019.185723

ЖІНКИ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У 1917–1921 РР.**Тетяна ШВИДЧЕНКО***orcid.org/0000-0003-4986-3045*

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті розглядається питання про участь жінок у воєнних діях під час національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр., проаналізовані біографії воячок Армії УНР і Галицької армії та роль жінки у боротьбі за українську державність.

Тема про жінок в українських арміях початку ХХ ст. комплексно висвітлена лише щодо Легіону Українських січових стрільців та частково Галицької армії. Наразі повністю відсутня зведена статистика про жінок в Армії УНР, є фрагментарні відомості про списки в окремих військових частинах і спогади сучасників з окремими біографіями та іменами. Досі не встановлено, які вишколи проходили жінки, що служили, яку точно вони мали кваліфікацію, також не встановлена загальна їх кількість в українських арміях.

Висвітлено біографії Ірини Шмігельської-Климкевич, Світлани Харченко, Харитини Пекарчук, Христини Сушко, Віри Бабенко, Юзефи (Йосипини) Лисогор, Анастасії Линкової, Люсі Гурської та проаналізовано дані ще про 47 жінок, які брали участь у збройній боротьбі за українську державність у складі Галицької армії та Армії УНР. Розглянуто умови, в яких ці жінки перебували та вели боротьбу. Встановлено, що майже всі жінки, які перебували на службі в Армії УНР, виконували багатofункціональні ролі, але юридично оформлювалися на традиційно жіночих посадах, здебільшого у ролі сестер-жалібниць.

Дослідження питання участі жінок у Перших визвольних змаганнях є частиною кількох напрямків розвитку цієї тематики, а саме: служба жінок в Армії УНР (їх кількісний склад, посадові обов'язки, біографічні розвідки, психологічні портрети); участь та роль жінок у повстанських рухах у період 1917 – 1921 рр.; розвиток жіночого ветеранського руху першої половини ХХ ст.; вплив жіночих організацій на перебіг національно-визвольної боротьби українського народу в той період тощо.

Ключові слова: Армія УНР; Галицька армія; жінки на війні; українська державність; національно-визвольна боротьба; Українська Народна Республіка.

**WOMEN IN THE STRUGGLE FOR UKRAINIAN SOVEREIGNTY
IN 1917–1921****Tetiana SHVYDCHENKO***Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of the Historical Studies Department of RIUS*

Annotation. The article deals with the issue of women's participation in military actions during the national liberation revolution of 1917–1921; analyzes the biographies of the UPR Army and Galician Army soldiers and the role of women in the struggle for Ukrainian sovereignty.

The topic of women in the Ukrainian armies of the early 20th century comprehensively covers only the period of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen and partly, of the Galician Army. Nowadays, there is no statistics about women in the Army of the Ukrainian People's Republic. There is only fragmentary information about the lists in separate military units and the memoirs of participants of that historical

period with separate biographies and names. Until today it has not been determined which drills women had, which exact qualifications they received, as well as their total number in the Ukrainian armies.

In this research, we have covered biographies of Iryna Shmyhelska-Klymkevych, Svitlana Kharchenko, Kharytyna Pekarchuk, Khrystyna Sushko, Vira Babenko, Yozefa (Yosypyna) Lysohor, Anastasiia Lynkova, Liusia Hurska, and the data about 47 other women who took part in the military struggle for Ukrainian sovereignty in the UPR and Galician Armies. We have considered conditions in which these women were fighting, and have established that almost all women who served in the UPR Army had multifunctional roles, however, legally registered at traditional female positions, mostly as mourning sisters.

Research about women's participation in the Ukrainian War for Independence in 1917–1921 constitutes a part of several areas of the related analysis: the service of women in the UPR Army (their quantity, job responsibilities, biographical explorations, psychological portraits); participation and role of women in insurgent movements in the period of 1917–1921; development of the female veteran movement of the first half of the 20th century; influence of women's organizations on the course of the national liberation struggle of the Ukrainian nation during that time, etc.

Key words: UPR Army; Galician Army; women at war; Ukrainian independence; Ukrainian National Republic.

Участь жінок у воєнних діях під час національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр. висвітлена в наукових працях фрагментарно, комплексного сучасного дослідження на цю тему досі нема. Хоча тема надзвичайно актуальна, адже з 2014 р. триває російсько-українська війна, в якій від перших днів були залучені жінки. Сьогодні важливо віднаходити й систематизувати імена та біографії жінок, історія і досвід яких будуть важливим інформаційним матеріалом для просвітницької та аналітичної роботи істориків, психологів, соціологів, педагогів.

Обсяг залучення жінок до військової та воєнної справи в період національно-визвольної боротьби українців за власну державність у 1917 – 1921 рр. був максимально широким. Є дослідження, присвячені жінкам, які працювали в уряді або виконували паперову роботу в українських арміях – йдеться про депутаток, делегаток, секретарок, друкарок, перекладачок, стенографісток, телефоністок, референток [1, с. 160–184].

Імена та біографії жінок, які з початком Першої світової війни вступали в добровольчий Легіон Українських січових стрільців (УСС) та з 1918 р. – в Галицьку армію, висвітлені в публікаціях різних періодів [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Олена Степанів, Софія Галечко, Гандзя Дмитренко, Ольга Підвисоцька та інші героїчні воячки в лавах УСС та УГА відомі, про них є достатньо інформації та фотоматеріалів. Громадсько-політична діячка Мілена Рудницька зібрала відомості про 89 жінок, які служили в УГА [8]. Цей список є неповним, проте дає можливість зробити відповідний аналіз ситуації. Тим паче, що імена Олени Степанів, Гандзі Дмитренко, Софії Галечко були на слуху після їхньої звитяги в Легіоні УСС, де вони навіть здобули офіцерські ранги. Тож з початком Перших визвольних змагань 1917 – 1921 рр. українки, не вагаючись, вступили у боротьбу за українську державність, зокрема йшли до війська.

Олена Степанів та Гандзя Дмитренко вчинили наперекір волі батьків та пішли захищати Батьківщину. Їм та їхнім

посестрам по зброї довелось пройти увесь тяжкий шлях відстоювання свого права бути в армії. Їхня колега Софія Галечко взагалі мусила керувати групою стрільців-гуцулів, що вартувало їй страшних нервів, бо чоловіки не хотіли коритися наказам жінки. Здебільшого жінки, які добровільно йшли на фронт, мали вищу освіту та благородне походження, тож доводилося шукати спільну мову з простими стрільцями.

Проте більшість жінок служили в санітарних частинах. З 89 відомих жінок, що служили в УГА, 10 стали санітарними хорунжими. Приблизна відсоткова статистика була й в Армії УНР. Зазвичай жінки в армії виконували різні завдання, та роль стрільця була «нечуваною небувальщиною» і сприймалася у суспільстві з подивом. Жінки мусили вдавати чоловіків, обстригаючи коси на одягаючи чоловічий одяг.

Хоча траплялися спроби створити суто жіночі військові частини. Наприклад, є згадки про жіночу чоту ще в УСС, але формально такої структури в бойовій частині Легіону не існувало [9]. У 1915 – 1916 рр. жінок взагалі прибрали з фронту через загальну заборону в австрійському війську. Загострило ситуацію те, що Олена Степанів потрапила до полону, це мало негативний моральний і політичний ефект. Тим більш цікавим є так званий Залізний загін УГА, до якого добровільно увійшли 36 дівчат, які утворили окрему 4-ту дівочу сотню на чолі з хорунжою Кривівною [10].

Ці жінки та дівчата забезпечували евакуацію уряду ЗУНР до Бучача, взяли участь в обороні залізничного вокзалу, стримували наступ польських частин. Загоном командував сотник Іван Сіак, який з'єднав свої військові частини з

Армією УНР після відступу до Чорткова. Там до загону долучилися молоді гімназистки. Курінь отримав назву «Окремий Залізний Загін Армії УНР ім. отамана Івана Бистрина». Він взяв участь у поході українських армій на Київ влітку 1919 р., проводячи бойові операції на Поділлі й Київщині. Але у вересні 1919 р. Залізний загін розбили більшовики, взявши всіх у полон. Так трагічно завершився шлях першої жіночої військової частини у складі українських армій.

Щодо жінок, які воювали в лавах Армії УНР в традиційних, чоловічих, частинах, інформації набагато менше. У списках нагороджених Хрестом Симона Петлюри є 41 прізвище, з них більшість записані як сестри-жалібниці, є багато військових урядовців і лише в однієї жінки Ольги Ярмак біля «сестри жалібниці» написано «чотова») [11, с. 322]. Відомі імена до інших нагород, є ще списки вояків Армії УНР у різних підрозділах, зокрема Список старшин і козаків 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР, де зазначається лише три жінки і всі в статусі сестер-жалібниць – Олександра Азарова [12, с. 247], Ганна Гандрушина [12, с. 250] та Софія Ушковська [12, с. 266]. Їхні біографії та долі наразі невідомі. Останніми роками з'являються праці, в яких публікуються фото та короткі біографії жінок, що воювали в Армії УНР. Так, у виданні «Подєбрадський полк» Армії УНР є кілька імен, це здебільшого дружини командирів Армії УНР чи УГА [13], проте вони проходили всі небезпеки війни нарівні з чоловіками, брали активну участь у бойових діях в різних ролях. Ці жінки самовіддано боролися за українську державність всіма доступними їм методами. Переживали поранення, полон, втрати

рідних і близьких і часто поверталися назад, у військо.

Також дуже багато жінок працювало у військових канцеляріях, їм теж доводилося бігати під обстрілами чи тікати з оточення. Не менше жінок було у військовій розвідці. Більшість їхніх прізвищ невідомі, в тому числі й через повну анонімність, продиктовану вимогами професії. Студентки та вчительки, перодягнені у селянок, могли потрапити в ті фронтові місця, в які важче було дістатися чоловіку. Наприклад, у захопленому поляками Львові у листопаді 1918 р. зв'язок підтримувався здебільшого завдяки розвідницям.

Ще були військові кухні. УГА та Армія УНР часто опинялися в скрутному становищі, тож вся організація масового харчування воюючої армії лягала на плечі цих жінок. У спогадах про Листопадові бої 1918 р. жінки нарікали, що їм не дали кращих за кухню завдань у такий визначний час.

Надзвичайно важливою діяльністю займалися жінки на урядових посадах – військових та інших міністерствах. Часто вони були також і громадськими активістками та підпільницями. Ганна Марченко – службовиця МВС УНР, інженерка-економістка, акторка [14]; Олександра Палієнко (Крат) – урядовиця, вчителька, інженерка-агрономка [15]; Тамара Петрів – підпільниця, просвітянка, інженерка-економістка, секретарка Волинської «Просвіти», учасниця Союзу українок [16]; Леоніла Москвина – урядовиця Військового міністерства УНР [17]; Марія Ліницька – урядовиця УНР, інженерка [18]; Віра Веденська – урядовиця УНР [19]. А Галина Ліневич поєднала ролі сестри-жалібниці Армії УНР, вчительки, інженерки, секретарки

управи Українського Червоного Хреста, учасниці «Просвіти» на Підкарпатській Русі та учасниці Союзу українок [20]. Марина Нестеренко, вчителька за освітою, мала досвід роботи перекладачкою в міністерстві УНР, була сестрою-жалібницею, а з 1919 р. працювала зв'язковою при Генеральному штабі УНР [21].

На відміну від поляків, ми поки що не маємо зведеної статистики про жінок, хто і де з них точно служив та яка була загальна кількість воячок в українських арміях. Безперечно, вони всі були добровольцями. Їм часто доводилося відстоювати своє право на військову службу, долаючи перешкоди, пов'язані з родиною та майбутнім командуванням, незважаючи на те, що після Першої світової війни жіноцтво майже всіх цивілізованих країн розширило повноту своїх громадянських і політичних прав.

Хоча фактично жінки мали багатофункціональні завдання в армії, за документами проходили в традиційній на той час для них ролі – сестри-жалібниці. Сестра-жалібниця – поняття, що включало в себе широкий спектр обов'язків: від медичної сестри, яка мала бути помічником лікаря або фельдшера, до ролі сестри милосердя, що опікувалася душевним станом хворих. Ми не маємо точних відомостей, чи виходили за рамки обов'язків сестри-жалібниці Єлизавета Мельник [22], Олена Мельничук [23], Олена Нагорська [24] та Анна Крива [25]. В коротких довідках про них ширшої інформації нема. Так само як і про сестер-жалібниць 3-ї Залізної дивізії Олександри Єфременко [26] та Марії Жихович [27].

В обох українських арміях були проблеми з наявністю ліків, перев'язочного матеріалу і нормально облаштованих

лікарень. Медперсонал працював у різних умовах – тилових і польових шпиталях, фронтових лазаретах, пересувних потягах тощо. Санітарки та лікарки витягували поранених з-під обстрілів і самі часто вмирили від інфекційних хвороб та тяжких поранень.

Досі не встановлено, які вишколи проходили жінки, що служили, яку точно вони мали кваліфікацію. В першу чергу через законну невизначеність становища у війську і також через те, що вони тоді виконували одночасно різні завдання – жінка могла бути медсестрою, займатися діловодством і паралельно брати участь у боях зі зброєю в руках.

Так, відомо, що Лисавета Євсієва (Чубенко), яка вже в еміграції отримала освіту інженера-економіста, перебувала у повстанському загоні, у складі якого стала до лав Армії УНР і воювала там аж до інтернування [30]. Також у довідці про Віру Матвієву зазначено, що, окрім виконання обов'язків сестри-жалібниці Армії УНР, вона була й повстанкою. Марія Гревізирська записана як козачка Армії УНР [31]. Є свідчення, що вона брала участь у Першому Зимовому поході. Хоча у доступному на сьогодні списку нагороджених жетоном Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» її нема, проте не виключена можливість, що ці документи будуть знайдені найближчим часом. Ширша інформація про Алмазову (Кохель) Терезу Йосипівну, яка народилася 25 серпня 1896 р. у Харкові [32]. Була сестрою-жалібницею Українського чорноморського полку у квітні 1920 р. та Окремого кінно-гірського гарматного дивізіону Армії УНР з квітня 1920 р. до 1923 р. Росла в сім'ї німців, які сповідували євангельське лютеранство. В 1914 р. закінчила Німецьку

жіночу гімназію у Ризі. 1915 р. змушена була прийняти російське підданство, перехворіла туберкульозом. В автобіографії писала: «Спочатку революції я спочувала визвольному руху українського народу, скерованого проти окупантів большевиків та взагалі проти росіян, а тому в квітні місяці 1920 року, довідавшись, що Український Чорноморський полк мусить повстати проти влади большевицької, я вступила в цей полк сестрою жалібницею» [13, с. 35]. Цей полк підняв антибільшовицьке повстання та приєднався до Армії УНР, яка перебувала в Першому Зимовому поході на Херсонщині. У 1923 р. Тереза одружилася з генерал-хорунжим Олексієм Алмазовим, який на той момент був студентом української академії в Подєбрадах. Через три роки вона також вступила до цього навчального закладу на юридичний факультет. У мемуарах згадувала, що не прираховувала себе до українських діячів, вважаючи, що не має такого права, але була рада, що вклала частину свого життя у визвольну боротьбу українського народу [13, с. 34–35].

Ще одна жінка, учасниця національно-визвольної боротьби українського народу у 1917 – 1921 рр., Ірина Шмігельська-Климкевич була санітарним шефом Загону імені Гонти під командуванням Андрія Долуда. Ця двадцятирічна дівчина пройшла цілу воєнну кампанію в лавах Галицької армії від захоплення Львова аж до польського полону в 1920 р. [34, с. 198].

1 листопада 1918 р. почалися бої за український Львів, і невдовзі у місті з'явилися синьо-жовті прапори. «Коли це побачила, з радости плакала, плакала і сміялася, сміялася і плакала. Вірити не хотіла власним очам», – згадувала

Ірина [34, с. 4]. На хвилі патріотичних почуттів вона влаштується на службу в ратуші. В кінці листопада під час евакуації її відправили в Березани до шпиталю. Там організувалася Начальна команда, де Ірина попросилася на фронт. Там повідомили, що жінок їм не треба. Тоді вона пішла до полковника Долуда, який сказав: «Шукай колежанку і приходь». У польовому шпиталі її висміяли, ще й вар'яткою назвали. Погодилася піти лише Марія Махницька, якій довелося втікати вдосвіта, бо ж її не відпускало керівництво шпиталю. Організувавши польовий шпиталь, Ірина інтенсивно вчилася і згодом отаман Долуд призначив її комендантом санітарів у загоні. Так вона потрапила на фронт. Климкевич не пропустила жодного наступу. Від старшого командування надходила заборона «пхатися» на бойову лінію [35, с. 4]. Але вона різко виступала проти неї, за що і здобула пошану і подив у старшини та любов у стрільців. Якось навіть потрапила у польський полон, але поляки відпустили її на прохання поранених польських жовнірів, яких вона також перев'язувала на полі битви.

Звичайно ж, пережила безліч жахливих моментів, як, наприклад, ранньої весни 1919 р. під час наступу на Камінобрід Ірина з товаришем приїхала на лінію ворога і отримала дозвіл витягати трупи з води. Вода була холодною, вона з конем ледь не втонули, якби не врятував товариш. Перевезені тіла побратимів, які вдалося витягнути, поховали за обрядом у братській могилі.

За період Визвольних змагань Ірина взяла участь у понад двадцяти боях, у тому числі при здобутті Вінниці, Бердичева, Києва та інших міст Наддніпрянщини. Після інтернування працювала

над працями про жінок в УГА. Планувала видати книгу з докладним списком та біографіями, але, на жаль, через Другу світову так і не зробила цього.

Про іншу жінку, Світлану Харченко, нам відомо з матеріалів полковника Армії УНР Олександра Вишнівського [36]. Народилася Світлана на Чернігівщині. У 1917 р. була студенткою останнього курсу медфакультету Київського університету, але не встигла завершити навчання. У 1918 р. вступила до новосформованого полку, який згодом став називатися 7-м Синім полком 3-ї піхотної Стрілецької дивізії. Попри те, що Світлана не встигла отримати диплом лікаря, мала хист до медицини, за що її дуже цінували у полку. Крім того, вона була відважною, виваженою та сердечною людиною. Під час боїв завжди знаходилася в найбільш гарячих точках, під ворожим вогнем надаючи допомогу пораненим.

Олександр Вишнівський описує Світлану молодою дівчиною двадцяти двох років: «Невисока, струнка, з хлопчачим обличчям і блакитними усміхненими очима. На голові носила вояцький кашкет, з-під якого вибивалося густе золотисте волосся» [36, с. 5]. Вона носила коротку сіру спідницю і сірий жупан до колін. За плечима мала невелику рушницю, з правого боку, на ремінному поясі – револьвер. Під час походу вона була на коні, під час боїв – на перев'язочному пункті. Згодом стала полковим лікарем, але зовні зовсім не була схожа на поважну лікарку, швидше на молодого хлопчину.

Була нареченою Івана Ремболовича, який пізніше став підполковником. Він теж родом з Чернігівщини. Вижив під Базаром у 1921 р., отримав важке поранення під Бродами в рядах дивізії

«Галичина», підтримував контакти з УПА і був страчений російськими спецслужбами.

Козаки називали її «наша Світланка». Як жінка поводитися вона строго, і вояки ставилися до неї приязно. Світлана Харченко проявила себе не лише талановитою лікаркою, але й воячкою. У боях під Вапняркою влітку 1919 р. Синій полк потрапив у засідку. Під час загальної паніки Харченко зіскочила на коня і пішла в атаку. За нею понісся відділ кінноти і під вигуки «Слава Україні!» українські відділи перемогли червоних росіян [37, с. 269]. Тож не дивно, що її дуже поважали, і всі спогади про неї лише позитивні.

Загинула вона трагічно. Коли поверталася в полк зі штабу дивізії в супроводі одного козака, на них напали більшовики. Олександр Вишнівський, який знаходився в шпиталі з тяжким пораненням і до якого вона поспішала, описує, що під час нападу Світлана вбила вистрілом з револьвера найближчого до себе червоноармійця, після цього її збили з коня градом куль та по-звірячому забили прикладами. Козак, що був поряд, врятувався, сказавши червоним, що був силою мобілізований, а потім повернувся до своєї частини і розповів про загибель Світлани Харченко.

Чи не найбільш достовірно та об'ємно на сьогодні описана постать Харитини Пекарчук, про яку зробив окреме наукове дослідження її земляк, історик родом з Сімферополя Андрій Іванець [38]. Попри нестачу фотоматеріалів ми маємо розгорнуту історію життя Харитини в період 1917 – 1921 рр. Її біографія ще має досліджуватися, адже цілий пласт інформації про діяльність Пекарчук під час Другої світової війни лишається майже невідомим [39].

Дівоче прізвище Харитини – Ізбичька, вона народилася в заможній польській родині. Виросла на піснях та розповідях сезонних робітників з Наддніпрянщини, мала няню українку і пройнялася любов'ю до всього українського. Можна згадати історію з «Кобзарем», який був подарований їй дядьком – через декламування віршів Тараса Шевченка Харитину ледь не виключили з місця навчання. В її житті з'являлися люди, які посилювали усвідомлення її українського призначення.

Так вона стала громадською активісткою і долучилася до українського відродження в Криму. Була співзасновницею «Просвіти» у Криму, проводила літературні вечори, організувала український хор. Брала участь в українізації запасних частин 32, 33, 34 піхотних полків у Сімферополі. У липні 1917 р. вона обстригла свої коси і під ім'ям «Степан Книщенко» пішла на фронт. Служба почалася з конфліктів з офіцерами, які розмовляли російською, тож вона взяла участь в українізації армії. Згодом була змушена повернутися додому, через хворобу матері. Вдома, під час наступу більшовиків, вона зберігала і переховувала інформацію про українських діячів Криму. На неї полювали та влаштовували обшуки. Харитина була змушена виїхати з рідного міста. Приїхавши у Кременчук, вона потрапила у полон. Пережила тортури, допити, її ставили під стінку і стріляли, намагаючись залякати [40, с. 12]. Врятувало те, що навесні 1918 р. в Україну вступили німецькі війська, і більшовики спільними українсько-німецькими силами були вибиті з українських територій.

Перший чоловік Харитини повернувся з фронту збільшовизованим. Їй довелося їхати далі, після чого вона

опинилася в Єлисаветграді, працювала в комендатурі, перехворіла на поширені тоді у війську інфекційні хвороби. І вже восени 1918 р., з приходом до влади Директорії, вона взяла активну участь в боях за українську державність. Харитина долучилася до створення Галицько-Українського полку імені Богуна, брала участь у боях за Єлисаветград і знову побувала у полоні, звідки її звільнили побратими. Після цього вона організувала звільнення інших полонених разом із командувачем полку.

Після того, як у Єлисаветграді почалося повстання Григор'єва, частина, у якій служила Харитина, передислокувалася на південь. У Бірзулі вона звернулася до командування з проханням створити санітарний потяг для численних хворих на тиф вояків. Це завдання доручили саме їй. Попри те що Харитина не мала медичної освіти, у свої двадцять п'ять років вона сформувала великий санітарний потяг. І це все в умовах відсутності нормального постачання ліків. Під час цього сама захворіла на тиф і в такому стані зуміла відстояти евакуацію підопічного їй хворого вояцтва через Румунію в Західну Україну.

Одужавши, вона повернулася до лав Армії УНР, яка йшла звільняти Центральну Україну від більшовиків. Бойові побратими згадували, що вона «завжди йшла попереду з рушницею в руках, а коли відступали – відстрілювалася і одночасно збирала поранених вояків і опікувалася ними» [41, с. 36].

Одного разу стався випадок, коли Харитина піднесла бойовий дух побратимів, і вони ринулися в атаку, успішно завершивши бій. Такий ризик коштував їй кількох серйозних поранень. І навіть після таких потрясінь вона добровільно

пішла у Перший Зимовий похід під проводом генерал-хорунжого Михайла Омеляновича-Павленка. Пройшла цей героїчний рейд повністю, від початку до завершення – 6 травня 1920 р. Армія УНР у Зимовому поході з'єдналася з частинами Симона Петлюри і разом з польською армією українське військо продовжило боротьбу з більшовиками. За цей похід Харитина Пекарчук нагороджена жетоном Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» під першим номером [43].

У 1920 р. Харитина Пекарчук отримала тяжку бойову травму – розрив коліна і контузію. Після того її вояцький шлях скінчився, хоча вона ще мала надію бути в складі бойової групи Листопадового рейду 1921 р. Далі її життя проходило здебільшого в еміграції. Перед смертю вона писала, що ні про що не жалкує, і якби все повернулося назад, прожила б те саме життя «сірого і безіменного вояка української армії» [38, с. 138].

Армія УНР мала лише одну жінку-старшину, це була військова лікарка 6-ї Січової дивізії Армії УНР Христина Скачківська-Сушко. Перед початком Першої світової війни Христина пройшла повний курс навчання на медичному факультеті Лозаннського університету у Швейцарії, знала кілька іноземних мов. Була заміжня за князем Ніколаєм Довгорукимом, який загинув у Першій світовій війні. Вона з малолітньою донькою була змушена втікати від переслідування більшовиків і опинилася в Україні. Влітку 1919 р. стає на службу військовою лікаркою Армії УНР. На той момент вона вже була одружена з полковником Романом Сушком. Опинившись у самому вирі бойових дій, на території сучасної Хмельницької області потрапила в полон до росіян. У липні 1919 р. була

поранена двома кулями у праву руку, а в серпні отримала тяжку контузію.

Після операцій і лікування у 1920 р. Христина народила другу доньку та повернулася до Дієвої армії. Наказом командувача 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР полковника Михайла Безручка її було призначено лікарем 46-го куреня цієї дивізії. У бою з більшовицькими військами поблизу с. Перга її знову було поранено – цього разу в живіт і хребет. Навіть з такими тяжкими травмами вона переносила поранених козаків через річку. Генерал-хорунжий Михайло Омелянович-Павленко з великою повагою ставився до Христини Сушко, зараховуючи її до тих небагатьох жінок, які «безоглядно патріотично служили національній справі» [43, с. 15].

Лікування таких тяжких поранень вимагало багато коштів. Сам Головний отаман Симон Петлюра намагався фінансово підтримувати героїчну жінку. Восени 1920 р. Христина, після чергового лікування, повернулася до громадської діяльності і взяла участь у роботі Українського Червоного Хреста. У грудні 1920 р. поручник Христина Сушко як військовий лікар була інтернована в табір Александрів, а з нею і двоє її малолітніх доньок. Разом з родиною вона мешкала в окремій кімнатці загального барака, поділяючи з козаками та старшинами усі труднощі таборового побуту [43, с. 16].

Оцінюючи її життєвий шлях, слід зауважити, що хоча Христина Сушко й знаходилася довгий час у російському середовищі, але присвятила своє життя боротьбі за українську державність.

Дуже рідко відомості про жінок в Армії УНР об'ємні та детальні. Здебільшого наявні або прізвища та імена з

короткою довідкою, або спогади сучасників літературного характеру. Наприклад, про Бабенку Віру Лук'янівну, яка народилася у вересні 1902 р. в селі Веселі Терни Криворізького повіту на Катеринославщині. Навчалася вона у гімназії в Катеринославі. Стала зв'язковою Катеринославського повстанчого комітету, а згодом розвідницею Степової (Олександрійської) дивізії. Передавала інформацію до Окружного повстанчого табору Катеринославщини для українського уряду в еміграції. У своїх спогадах Юрій Магалевський писав: «Розмовляючи з Вірою і дивлячися на неї, я просто дивувався, скільки в тієї дівчини відваги, сміливості й самопожертви. І все те так просто робилось, ніби то вона прийшла з сусіднього села, яких 3–4 кілометри, в гостину до знайомих, а не з такого далекого краю, та ще й в найнесприятливіших умовах» [44, с. 97].

У березні 1921 р. прибула до уряду УНР в Тарнуві, у штаб Головного отамана Симона Петлюри та генерал-хорунжого Юрія Тютюнника. Під час повернення на Катеринославщину Віру Бабенку заарештували агенти ЧК, які викрили їхню повстанську організацію і разом з дівчиною схопили 60 осіб. У наслідок допитів та катувань у 1921 р. Бабенко померла [45, с. 14]. Зі спогадів Остапа Грицяя: «Вона... береться проходити сама-одна дороги, обсажені чекістами так густо... Я уявляю в цю хвилину її дитяче обличчя, скатоване більшовицькими звірями, як обличчя замученого Христа... Нехай і під час найлютіших допитів про тайну організацію; і припадаючи з поклоном до її тіней, зідхаю в глибини душі молитвою від нас усіх: – Благословенна будь!» [46].

Ще одна важлива жіноча постать Перших визвольних змагань – Анастасія

Гудимович. Народилася 17 жовтня 1899 р. у селі Вороніж (тепер Шосткинський район Сумської області) у сім'ї ремісника та козачки. З початком революції 1917 р. активно включилася в українське громадське життя, згодом успішно агітувала товаришів за вступ на службу до української армії. З 1918 р. навчалася у Київському університеті святого Володимира. Після загибелі товаришів разом з подругою записалася у сестри-жалібниці. Згодом працювала зв'язковою та розвідницею при Дивізії Сірожупанників Армії УНР. А на початку 1920 р. була зв'язковою штабу Армії УНР з повстанцями Шосткинщини, Глухівщини та Конотопщини. В лютому 1922 р. її захопила у полон більшовицька контррозвідка. Близько шести місяців ув'язнення, допитів та катувань, більшовики присудили Анастасію до розстрілу. 28 серпня 1922 р. вирок було виконано [47, с. 162]. У витязі постанови про закінчення слідства більшовики звинуватили Гудимович у добровільній роботі на уряд УНР та зв'язках з українським підпіллям [48].

Схожі долі були ще в кількох дівчат, які відомі як Повстанка М. та Повстанка Віра. Повстанка М. народилася 18 червня 1899 р. в Києві у родині військового. Закінчила Дучинську гімназію та два роки навчалася в Київському клінічному інституті, була сестрою-жалібницею в 36-му запасному шпиталі. В 1919 р. стала сестрою-жалібницею 24-го запасного шпиталю доктора Шмігельського. В 1920 р. перебувала в Юнацькій Школі, потім пішла в запілля до отамана Шепеля, там і загинула [49, с. 16]. Повстанка Віра під час революції працювала в уряді УНР, виконуючи секретні доручення. Переносила через фронт листи, гроші,

виконувала приватні доручення. Загинула під час виконання завдання [49, с. 17].

Про Єлістімію Грідіну відомо лише те, що вона була помічницею лікаря комендатури тилу 5-ї стрілецької Херсонської дивізії. Працювала курінною лікаркою 37-го стрілецького куреня 13-ї бригади [50].

Більше даних маємо про Юзефу (Йосипину) Лисогор, дружину полковника Армії УНР Степана Лисогора. Народилася і виросла у Вінниці. З початком Першої світової війни поїхала на фронт санітаркою. Восени 1917 р. повернулася до Вінниці й долучилася до громадської діяльності. Під час антигетьманського повстання вступила у Немирівський полк, який тоді тільки сформувався, як сестра-жалібниця. Юзефа неодноразово проявляла героїзм та відвагу під час боїв. В еміграції вона казала: «Між українською жінкою, що присвятила своє життя визвольній ідеї, та українською жінкою, що опинилася по таборах фронтового запілля в постаті прикраси і розваги, безперечно не було нічого спільного» [51, с. 13].

Восени 1919 р., під час боїв 12-го пішого Немирівського полку ім. Сірка з частинами Добровольчої армії Денікіна, під Бершаддю, полковник Лисогор був серйозно поранений. Юзефа винесла його на рушницях з-під шаленого обстрілу.

Тієї осені половина полку захворіла на тиф, і вона мусила лишити рушницю та багнет та знову виконувала роль сестри-жалібниці. «Інколи моя жіноча душа не витримувала моральних мук. Однак стан душевної депресії тривав недовго: палка молитва вертала душевні сили і зміцнювала волю» [51, с. 14].

Навесні 1920 р. решту Немирівського полку, яка лишилася в живих та одужала

від тифу, долучили до складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. Полковник Лисогор став командиром бригади, яка під час інтернування Армії УНР поляками відступила за Збруч у листопаді 1920 р. Влітку 1921 р. вони з дружиною, на запрошення Юрія Тютюнника, приєдналися до його повстанчого загону та взяли участь у трагічному Листопадовому рейді.

10 листопада 1921 р. полковник Лисогор отримав завдання від Повстанського Штабу захопити станцію Чоповичі біля Коростеня. Під час виконання завдання 17 листопада був серйозно поранений [52, с. 246]. Юзефа винайняла в селі санки, поклала на них чоловіка і разом з іншими козаками їхнього загону спробувала вирватися з оточення більшовиків. Коли їх оточили, то вимагали зупинитися в обмін на помилування. Юзефа скомандувала зупинити санки, вишикувала навколо козаків та дала команду стріляти по більшовиках. Сама вистрелила першою і поранила коня одного червоноармійця. За таким планом їхній віз до сутінок з перемінним успіхом намагався відірватися від погоні. За цей час вони втратили одного бійця та двох було поранено.

За спогадами Юзефи, вона тоді тримала в руці револьвер і мала тверде рішення не даватися з чоловіком живими в руки більшовиків. Їм вдалося відірватися від ворожої кінноти, яка повернула з настанням ночі в Малі Миньки. А Юзефа з пораненим чоловіком та козаками добралися до Повстанчого Штабу та перейшли польський кордон.

Про Настю Линкову відомо, що походила вона з північних повітів Чернігівщини. У березні 1919 р. вже була записана сестрою-жалібницею в Армії

УНР у складі військового санітарного потягу під ч. 11-114, який на той момент знаходився під Жулянами. Восени 1919 р. брала участь у боях під Вапняркою. «Я не розуміюся на военній штуці, я не маю фахового військового досвіду, однак зрозуміла, що своїй невдачі ми завдячуємо відсутності об'єданого командування. Кожна військова частина вважала себе незалежною, кожний отаман воював на власну руку. Навіть санітарне начальство потяга розгубилося і не знало кого слухати», – згадувала вона про ті часи в еміграції [53, с. 16]. З осені 1919 р. на фронті лютувала епідемія тифу. Настя Линкова захворіла сама, доглядаючи за хворими, і до квітня 1920 р. мусила лікуватися. Весною 1920 р. повернулася до лікування вояків, потрапивши до шпиталю у Проскуріві при 1-й кулеметній дивізії. У листопаді вона разом зі своїм шпиталем була евакуйована за Збруч.

Окрім фронтової діяльності, жінки займалися розгортанням українського активістського середовища в тилу. Часом така праця була не менш небезпечною, ніж на фронті. Цьому свідчить історія Анни Кондрагченкової, яка працювала вчителькою в м. Печери на Поділлі. У 1917 р. в Брацлаві була головою місцевої «Просвіти». З приходом більшовиків тримала зв'язок з місцевими загонами Вільного козацтва. На її запит козаки з Вільного козацтва роззброїли більшовицький загін [54, с. 17].

За часів гетьмана Скоропадського Анна працювала в місцевій земельній управі. У період більшовицької окупації в кінці 1918 р. керувала приватними майстернями, які виготовляли одяг. З приходом білогвардійців арештували її сестру та брата, сотника української

армії Гриця Миколаєва, Анну тримали під політичним наглядом. Перед відходом білогвардійці пограбували її житло.

Коли білогвардійську окупацію змінила більшовицька, Анну викликали на допити, адже на той момент вже були поінформовані про її проукраїнську діяльність. Намагалися завербувати її до співпраці з ЧК, пропонуючи видати списки активних членів «Просвіти», після невдачі провели спецоперацію. Запевнили, що «Просвіта» їм не ворожа, і гарантували захист та допомогу. Анна розгорнула культурно-освітній рух, залучаючи проукраїнських активістів, які почали дивним чином зникати безвісти. Переховувала у себе вдома проукраїнських діячів, доки ЧК не влаштувало обшуки [54, с. 18]. Відновила свою роботу з приходом польсько-українських військ. У листопаді 1920 р. виїхала в Польщу.

Дуже мало інформації про розвідниць в Армії УНР. Часто така конспіративна робота передбачала повну секретність. Люся Гурська, донька священика з села Великі Степанівці на Київщині, закінчила середню єпархіальну школу та працювала канцеляристкою в Канівській міській управі. У Каневі долучилася до аматорського театрального гуртка, з початком Першої світової війни займалася громадською та волонтерською діяльністю. У 1917 р. приїхала до Києва, де працювала у культурно-освітніх організаціях при перших українських військових формуваннях. Під час Гетьманату Павла Скоропадського працювала у канцелярії і паралельно долучилася до конспіративних організацій, що готували повстання проти гетьмана.

У кінці 1918 р., з постановом Директорії, Люся Гурська стала сестрою-жалібницею у 1-му кінно-партизанському

полку Січових стрільців Олексія (Олеся) Козир-Зірки, який він сформував за наказом Євгена Коновальця у листопаді 1918 р. Там був і її брат Олесь Точило-Гурський. З грудня 1918 р. до травня 1919 р. сестра Гурська попри тяжкі умови – нестачу медикаментів, активні бої, небезпечні ситуації – опікувалася хворими та пораненими. У Вінниці сама захворіла на цингу і була змушена виїхати на лікування в Рівне. Під час літніх боїв Армії УНР з більшовиками Гурська влаштувалася працювати у канцелярію Волинського губернського коменданта. В Житомирі вона працювала у ворожому заплілі агентом, вивідуючи у більшовиків інформацію про їхні плани та кількість сил. «В Житомирі я балянсувала на павутинній ниті, яка звисала над страшною чорною прірвою. Я переносила десятки трагічних пригод. Але ж якась магічна сила, яку ми прозиваємо щасливим випадком, виносила мене завжди на тверду землю», – згадувала Люся Гурська в еміграції [55, с. 16].

У листопаді 1919 р. Армія УНР була оточена ворожими військами в районі Старокостянтиніва польською, російськими Червоною та Добровольчою арміями і румунськими військами. Більша частина українських військ була інтернована до польських таборів, а невелика частина, що лишилася, готувалася йти у Перший Зимовий похід на чолі з Михайлом-Омеляновичем Павленком. Люся Гурська лишилася на окупованій більшовиками території з метою легалізації, тому долучилася до прорадянського драматичного гуртка, паралельно вона вела антибільшовицьку пропагандистську роботу з населенням. Попри те що агенти ЧК полювали на неї, їй вдавалося зберігати конспірацію.

Весною 1920 р. Люся Гурська одружилася з режисером гуртка, старшиною Армії УНР Олександром Кречетом. Після цього вони змушені були виїхати через занадто пильну увагу ЧК. Гурська разом з чоловіком приєдналися до полку Чорних Запорозжців, які у складі Армії УНР повернулися з Першого Зимового походу. Там жінка стала головою культурно-освітнього відділу. Її чоловік відновив свій театральний гурток, якому генерал-хорунжий Михайло Омелянович-Павленко дав назву «Українська фронтова драматична трупа Армії УНР» [55, с. 16]. У листопаді 1920 р. Люся Гурська разом з українськими військами потрапила за Збруч і опинилася в еміграції у Польщі.

Олеся Бондаренко походила з міста Деражня на Подільщині. У 1918 р. їй було 18 років, вона співала у хорі та грала в театрі. Коли в Деражню прибув Окремий кінно-гірський артилерійський дивізіон Олексі Алмазова, попросилася помічницею лікаря. Він не одразу хотів брати невеликого зросту, тендітну дівчину, але Олесі вдалося стати сестрою-жалібницею.

Зимом 1919 р. полковник Недзвенецький дав наказ Олесі Бондаренко відвезти до Умані поранених вояків і розташувати їх у шпиталях. У супроводі кількох вояків та санітарів, без грошей, запасу харчів та без знання шляху вони вирушили у небезпечну подорож. По селах їх не надто хотіли приймати, вони постійно наражалися на дезертирів з Добровольчої армії чи звільнених із полону червоноармійців. Олеся Бондаренко вдяглася у військовий одяг, чоботи та високу смушеву шапку, з рушницею сама шукала харчі, фураж та коней [56, с. 9].

В Умані Бондаренко знайшла хворого на тиф командира Волинської дивізії Олександра Загородського і переправила його до села. Далі вирушила на пошуки алмазівців. За власною ініціативою врятувала життя хворому бунчужному, перевізши його до дивізіону Алмазова. За відсутності коней зробила це за допомогою вола і корови [56, с. 10]. Ця пригода викликала велике зацікавлення та багато жартів у частині Алмазова.

6 травня 1920 р. Армія УНР у Зимовому поході з'єдналася з військами Симона Петлюри та польською армією. Олеся Бондаренко отримала жетон Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» під номером 4 [42].

Орина Березовська народилася в Одесі, де закінчила гімназію та одружилася з українцем, що служив старшиною. Вступила на курси для сестер-жалібниць від Єлисаветградської громади та по закінченні їх вирушила на фронт. Потім вони з чоловіком були змушені повернутися до Одеси, де Орину арештували та посадили до в'язниці. В очікуванні розстрілу з в'язниці її звільнили відділи отамана Юрка Тютюнника, який на той час був начальником штабу отамана Никифора Григор'єва та керував звільненням Єлисаветграда. Вона разом з іншими звільненими медичними працівниками долучилася до відділів Григор'єва. Після того, як Григор'єва вбив отаман Нестор Махно і хотів розстріляти ту частину персоналу, яка, на його думку, не мала революційного світогляду, Орина разом з іншими сестрами вирушила на північ у пошуках Армії УНР [56, с. 12].

На деякий час вона зупинилася в селі Велика Шурка Могилівського повіту в родині священика. В тому селі люди масово хворіли на цингу та тиф, вона їх

лікувала. Але через прихід більшовиків була змушена знову вирушити в дорогу. У Хриптіївці вона долучилася до куреня 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР під командуванням полковника Олександра Удовиченка. Її записали до дивізійного шпиталю. Далі Орина вихала на бойове завдання у складі 3-го летючого перев'язочного відділу. Під Тернополем їй пощастило врятуватися від атаки більшовиків разом із пораненими, яких вона вивозила з-під обстрілів. Але в селі Іванівці червоні схопили Орину. Після того, як її сильно побили, вона опинилася в польському шпиталі. Реабілітація тривала довго, з тяжкими травмами Орина Березовська потрапила в еміграцію. Там також продовжила лікарську практику.

Нами згадані далеко не всі імена жінок, які боролися за українську державність в лавах українських військ у період 1917 – 1921 рр. Всі вони йшли на фронт добровільно, усвідомлюючи всі ризики, які на них чекали. Тогочасне суспільство не було готове бачити жінку в армії, тому ці жінки стикалися з більшим числом проблем, ніж чоловіки. І хоча формально їхній статус у війську був недооцінений, у більшості випадків вони мали велику повагу з боку своїх побратимів по зброї. Ті, кому пощастило вижити, опинялися переважно в еміграції, підтримували контакти з іншими українцями та вели активне громадське життя у діаспорі.

Дослідження питання участі жінок у Перших визвольних змаганнях є частиною кількох напрямків розвитку цієї тематики, а саме: служба жінок в Армії УНР (їх кількісний склад, посадові обов'язки, біографічні розвідки, психологічні портрети); участь та роль

жінок у повстанських рухах у період 1917 – 1921 рр.; розвиток жіночого ветеранського руху першої половини ХХ ст.; вплив жіночих організацій на перебіг національно-визвольної боротьби українського народу в той період тощо. Ці проблеми гостро актуальні для вивчення сьогодні, коли триває російсько-українська війна, і станом на 2019 р. в Україні є 12 000 ветеранок зі статусом учасниць бойових дій [57].

ЛІТЕРАТУРА

1. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 184 с.
2. Литвин М., Науменко К. Історія Галицького стрілецтва. Львів: Каменярь, 1990. 199 с.
3. Лазечко П. Зброю взяли дівчата. *Літопис Червоної калини*. 1996. № 4. С. 18–21.
4. Темницький В. Українські Січові Стрільці. *Вісник СВУ*. 1915. Ч. 7–8. С. 17–18.
5. Навроцький О. Українське жіноцтво в боротьбі за волю України. *Жіночий світ*. 1954. Ч. 9. С. 2–4.
6. Рудницька М. Жінка і нація. *Жінка*. 1 січня, 1935. С. 3–6.
7. Рудницька М. Львівське жіноцтво під час Листопадового перевороту. *Жінка*. 1 листопада, 1935. С. 12–14.
8. Рудницька М. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА: статті, листи, документи / упор. М. Дядюк. Львів, 1990. 844 с.
9. Байдак М. Втеча і повернення: українки в лавах Січових стрільців. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/baidak-women-and-war> (дата звернення: 10.11.2019).
10. Дурбак І. У 70-ліття походу на Київ. *Свобода*. 1989. 1 листопада. Ч. 207. С. 2.
11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). Книга 2. Київ, 2011. 424 с.
12. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ, 2010. 448 с.

13. Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР. Т. 1. Київ, 2015. 376 с.
14. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1499. Арк. 21, 107.
15. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1690. Арк. 1 – 2, 8, 13, 20, 24.
16. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 4. Спр. 1735. Арк. 1, 17 – 18, 161.
17. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 368 – 368 зв.
18. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1408. Арк. 10, 16, 64, 91.
19. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 4, 6 – 8.
20. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1405. Арк. 6 – 7 зв., 9, 35, 46, 110, 120, 122.
21. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1622. Арк. 3, 16; ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1623. Арк. 1, 5, 9 – 10, 121.
22. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1530. Арк. 2, 3, 4.
23. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 640. Арк. 2 – 3 зв.
24. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1532. Арк. 8, 10.
25. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1600. Арк. 1, 3 – 3 зв.
26. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1307. Арк. 9.
27. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1060. Арк. 6 – 7.
28. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1069. Арк. 7 зв.
29. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1070. Арк. 3 – 3 зв.
30. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1055. Арк. 9 – 10, 13 – 14, 20, 99.
31. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1499. Арк. 21, 107.
32. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 631. Арк. 1 – 8.
33. Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю. «Подебрадський полк» Армії УНР. Т. 2. Київ, 2017. 375 с.
34. Бижук О. М. Роль жіноцтва в українському національно-визвольному русі початку ХХ століття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571: Держава та армія. С. 194–200.
35. Шмігельська-Климкевичева І. Вірна служба. *Жінка*. 1936. Ч. 21–22.
36. Вишнівський О. Наша Світланка. *Голос Комбатанта. Журнал Об'єднання бувших Вояків-Українців в Америці*. 1959. Ч. 4 (10). С. 5–6.
37. Роман К. Іван Ремболович: історичний нарис. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», 2012. 462 с.
38. Іванець І. До питання про кримський період життя української діячки Харитини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894–1920 рр.). *Українознавство*. 2017. № 4. С. 126–141.
39. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1718. Арк. 1, 3 – 4, 7 – 10, 16, 20.
40. Пекарчук Х. Моя служба Україні, як вояка. *Дороговказ. Орган національної думки і чину*. 1964. № 1–2 (19–20). С. 10–13.
41. Дж. Драч В. Наші Героїні. *Вісті комбатанта* (Нью Йорк). 1965. Ч. 1 (17). С. 35–38.
42. Тинченко Я. Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої» / Національна академія наук. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2013_22/36.pdf (дата звернення: 10.11.2019).
43. Срібняк І. Непоказна звитяга (кілька епізодів з життя поручника Армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко, 1919 – 1925 рр.). *Наше життя*. 2018. Ч. 1. С. 13–16.
44. 500 Безіменних. Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА. Нью-Йорк: СУМА. Головна управа, 1967. Ч. 24. С. 96–99.
45. Коваль Р. М. Бабенко Віра Лук'янівна. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба (співголова), А. І. Жуковський (співголова) (та ін.); Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Шевченка, Координац. бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. Т. 2. 872 с.
46. Бабенко Віра. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euui009.htm> (дата звернення: 11.11.2019).

47. Повстанський рух 20–30 років ХХ ст. на Сумщині: збірник. Суми: Мрія, 2016. 339 с.
48. ГДА СБ України. Спр. 74554 фп. Т. 6. Арк. 48.
49. Магалецький Ю. Тихі герої. *Літопис Червоної калини*. 1931. Ч. 1. С. 15–17.
50. ЦДАВОУ. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 45 зв.
51. Середа М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. Ч. 10. С. 12–14.
52. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга І. Київ: Темпора, 2006. С. 536.
53. Середа М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. Ч. 11. С. 14–16.
54. Середа М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. Ч. 12. С. 16–18.
55. Середа М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1938. Ч. 1. С. 14–16.
56. Середа М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. Ч. 9. С. 8–11.
57. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя». Презентація результатів дослідження. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2593611-nevidimij-bataljon-20-povernenna-veteranok-do-mirnogo-zitta-prezentacia-rezultativ-doslidzenna.html> (дата звернення: 10.11.2019).
4. TEMNYTSKYI, V. (1915). Ukrainian Sich Riflemen. *Visnyk SVU* (Bulletin of the Union for the Liberation of Ukraine), (7–8), pp. 17–18. [in Ukr.]
5. NAVROTSKYI, O. (1954). Ukrainian Women in the Struggle for the Ukrainian Liberty. *Zhinochyi svit*, (9), pp. 2–4. [in Ukr.]
6. RUDNYTSKA, M. (Jan. 1, 1935). The Woman and the Nation. *Zhinka*, pp. 3–6. [in Ukr.]
7. RUDNYTSKA, M. (Nov. 1, 1935). Lviv Women during the November Overturn. *Zhinka*, pp. 12–14. [in Ukr.]
8. RUDNYTSKA, M., DIADIUK, M., comp., (1990). *The Role of Women in the UGA Liberation Struggle: Articles, Letters, Documents*. Lviv, 844 p. [in Ukr.]
9. BAIDAK, M. (2019). Escape and Return: Ukrainian Women in the Ranks of Sich Riflemen. *Ukraina moderna*. [online] Available at: <http://uamoderna.com/md/baidak-women-and-war> [Accessed 10 Nov. 2019]. [in Ukr.]
10. DURBAK, I. (Nov. 1, 1989). On the 70th Anniversary of the March to Kyiv. *Svoboda*, (207), p. 2. [in Ukr.]
11. TYNCHENKO, Yu. (2011). *Officer Corps of the UPR Army (1917–1921)*. Vol. II. Kyiv: Tempora, 424 p. [in Ukr.]
12. DIACHENKO, P. (2010). *Black Cossacks. Memoirs of the UPR Army Black Cossacks 1st Cavalry Regiment Commander*. Kyiv: Stiks, 448 p. [in Ukr.]
13. KOVAL, R., MORENETS, V., YUZYCH, Yu. (2015). “Podebrady Regiment” in the UPR Army. Vol. 1. Kyiv: Oriientyr, 376 p. [in Ukr.]
- 14 – 32. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. [in Ukr.]
33. KOVAL, R., MORENETS, V., YUZYCH, Yu. (2017). “Podebrady Regiment” in the UPR Army. Vol. 2. Kyiv: Oriientyr, 375 p. [in Ukr.]
34. BEZHUK, O. (2006). The Role of Women in the Ukrainian National-Liberation Movement of the Early 20th Century. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”* (Bulletin of Lviv Polytechnic National University), (571), pp. 194–200. [in Ukr.]

REFERENCES

1. ONISHCHENKO, O. (2008). *Women in the Social and Political Life of Ukraine. 1917*. [An abstract of thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.01]. Kyiv, 184 p. [in Ukr.]
2. LYTUVYN, M., NAUMENKO, K. (1990). *History of the Galician Riflemen*. Lviv: Kameniar, p. 199. [in Ukr.]
3. LAZETCHKO, P. (1996). Women Took Up Arms. *Litopys Chervonoyi kalyny*, (4), pp. 18–21. [in Ukr.]

35. SHMIHEL'SKA-KLYMKEVYCHEVA, I. (1936). The Faithful Service. *Zhinka*, Vol. 21–22. [in Ukr.]
36. VYSHNIVSKYI, O. (1959). Our Svitlanka. *Holos Kombatanta. Zhurnal Obiednannia buvshykh Voyakiv-Ukrainsiv v Amerytsi* (Combatant's Voice. Journal of Association of Former Ukrainian Soldiers in America), Vol. 4 (10). pp. 5–6. [in Ukr.]
37. ROMAN, K. (2012). *Ivan Rembolovych: A Historical Review*. Kyiv: "Khlodnyi Yar" Historical Club, 462 p. [in Ukr.]
38. IVANETS, I. (2017). On the Crimean Period of Life of the Ukrainian Activist Kharytyna Pekarchuk and Her Participation in the Armed Protection of the UPR (1894–1920). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4, pp. 126–141. [in Ukr.]
39. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. [in Ukr.]
40. PEKARCHUK, Kh. (1964). My Service to Ukraine as a Soldier. *Dorohovkaz*, (1–2 (19–20)), pp. 10–13. [in Ukr.]
41. DZH. DRACH, V. (1965). Our Heroines. *Visti kombatanta* (News of the Combatant), Vol. 1 (17). New York, pp. 35–38. [in Ukr.]
42. TYNCHENKO, Ya. (2019). The Iron Cross "For Winter Campaign and Combats". *National Academy of Sciences*. [online] Available at: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2013_22/36.pdf [Accessed 10 Nov. 2019]. [in Ukr.]
43. SRIBNIAK, I. (2018). Discreet Heroism (Several Episodes from the Life of the UPR Army Lieutenant, Doctor Khrystyna Skachkivska-Sushko, 1919–1925). *Nashe zhyttia*, (1), pp. 13–16. [in Ukr.]
44. The 500 Nameless. (1967). *Vyznachni ukrainski zhinky: materialy i hutirky dlia yunachok SUMA* (Prominent Ukrainian Women: Materials and Conversations for the Girls of the Ukrainian Youth Association), Vol. 24. New York: Head Office of the Ukrainian Youth Association, pp. 96–99. [in Ukr.]
45. KOVAL, R. (2003). Babenko Vira Lukianivna. In: I. DZIUBA, ed., et al., *Encyclopedia of Modern Ukraine; National Academy of Sciences of Ukraine, T. Shevchenko Scientific Society, Coordination Bureau of the Encyclopedia of Modern Ukraine, NAS of Ukraine*. Vol. 2. Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research, 872 p. [in Ukr.]
46. Babenko Vira. *Izbornyk*. [online] Available at: <http://litopys.org.ua/encycl/euii009.htm> [Accessed 11 Nov. 2019]. [in Ukr.]
47. *Insurgent Movement of the 1920–30s in Sumy Region: A Collection*. (2016). Sumy: Mriia, 339 p. [in Ukr.]
48. *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*. [in Ukr.]
49. MAHALEVSKYI, Yu. (1931). Silent Heroes. *Litopys Chervonoi kalyny*, Vol. 1, pp. 15–17. [in Ukr.]
50. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. [in Ukr.]
51. SEREDA, M. (1937). Ukrainian Women in the Liberation War of 1917–1920. *Litopys Chervonoi kalyny*, Vol. 10, pp. 12–14. [in Ukr.]
52. TYNCHENKO, Yu. (2006). *Officer Corps of the Ukrainian People's Republic Army (1917–1921)*. Vol. I. Kyiv: Tempora, 536 p. [in Ukr.]
53. SEREDA, M. (1937). Ukrainian Women in the Liberation War of 1917–1920. *Litopys Chervonoi kalyny*, Vol. 11, pp. 14–16. [in Ukr.]
54. SEREDA, M. (1937). Ukrainian Women in the Liberation War of 1917–1920. *Litopys Chervonoi kalyny*, Vol. 12, pp. 16–18. [in Ukr.]
55. SEREDA, M. (1938). Ukrainian Women in the Liberation War of 1917–1920. *Litopys Chervonoi kalyny*, Vol. 1, pp. 14–16. [in Ukr.]
56. SEREDA, M. (1937). Ukrainian Women in the Liberation War of 1917–1920. *Litopys Chervonoi kalyny*, Vol. 9, pp. 8–11. [in Ukr.]
57. The "Invisible Battalion 2.0": Return of Female Veterans to Peaceful Life. Presentation of research results. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2593611-nevidimij-bataljon-20-povernenna-veteranok-do-mirnogozitta-prezentacia-rezultativ-doslidzenna.html> [Accessed 11 Nov. 2019]. [in Ukr.]